

РОЗДІЛ 3 – ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ШКОЛИ ТА СИСТЕМИ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

УДК 378.147(477)

DOI <https://doi.org/10.26661/2522-4360-2018-2-31-07>

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ У СИСТЕМІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Бажміна Е. А., аспірант

*Запорізький національний технічний університет,
вул. Жуковського, 64, м. Запоріжжя, Україна*

evelinabazhmina@gmail.com

У статті розглянуто самостійну роботу студентів як визначальний фактор підвищення якості навчання студентів денної та заочної форм навчання і формування у студентів особистісних та професійних якостей; обґрунтовано важливість науково-методичного вирішення проблеми на сучасному етапі розвитку вищої освіти в процесі професійної підготовки; охарактеризовано зміст дефініцій науково-понятійного апарату проблеми, що висвітлюється в статті; з'ясовано ознаки самостійної роботи студентів.

Ключові слова: самостійна робота студентів, навчально-пізнавальна діяльність, навчально-виховний процес вишу, навички сучасності, принцип вертикальної наступності, дистанційне навчання.

INDEPENDENT WORK OF STUDENTS DURING THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE HIGH SCHOOL

Bazhmina E. A., Postgraduate student

*Zaporizhzhia National Technical University,
Zhukovsky str., 64, Zaporizhzhia, Ukraine*

evelinabazhmina@gmail.com

The article analyses the independent work of students as the highest form of the educational process organization – intellectual, creative activity in the field of higher education and science, which is produced through a system of scientific, methodological and pedagogical activities. It is aimed at the transfer, assimilation, enhancement and use of knowledge, skills and other competencies of students, as well as the formation of a harmoniously developed personality. Today, in the high school of Ukraine, the independent work of any subject, along with other forms of the educational process, such as academic studies, practical training and control activities, works out 2/3 of the total number of hours. The effectiveness of training depends on the adequate organization of the student's educational process. Therefore, the problem of forming a culture of students' independent work at the present stage of the higher education development in the vocational training process remains relevant. Scientific definitions of academic teachers of "the independent work of students" are characterized as independent educational and informative activity of students, carried out by them at classroom learning or in extraordinary times on the lecturer instruction and with methodological guidance, but without lecturer' direct participation. Independent work is also directed at the knowledge mastering, thematic perspective skills by students, and on the development of the student's personality, which is the highest degree of personality development. Thus, the training of future specialists in higher education institutions should be oriented towards the formation of students' autonomy of the individual. The classification of students' independent work is considered on the following criteria: 1) place and time of conducting, the nature of its management by the lecturer and the way to control its quality; 2) the level of obligation; 3) the level of the student creativity manifestation. The priority areas of research in the field of education, pedagogy and psychology for years 2010-2018 have been presented; they have been developed by the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, where the educational process success in the student independent activity and student in the system is traced as: "secondary school" – "high school", "secondary school" – "college" – "high school."

Key words: independent work of students, educational and cognitive activity, educational process of the high school, modern skills, principle of vertical continuity, distance learning.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій, вільний доступ до інформації в необмеженій кількості змінює педагогічні підходи до навчання студентів у закладах вищої освіти. Студент має навчитися самостійно аналізувати інформацію, осмислювати її, перевіряти, порівнювати, класифікувати, систематизувати. Самостійна робота студента становить левову частку від загальної кількості годин будь-якої дисципліни (співвідношення годин на аудиторну й самостійну роботу наразі складає 1:3). Від організації самостійної роботи студентів залежать професійність і компетентність майбутніх фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми й на які спирається автор.

В історії педагогічної науки питання самостійної роботи та визначальної ролі педагога в цьому процесі закладено у працях видатних філософів, педагогів і суспільних діячів минулого – Демокріта, Сократа, Й. Песталоцці, А. Дистервега, Я. Коменського, Д. Дьюї, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди, М. Пирогова, К. Ушинського, В. Сухомлинського, К. Яновського та інших.

Чітко й вичерпно охарактеризували сутність і зміст цього поняття, важливі підходи й засоби організації самостійної роботи такі науковці, як Р. Мікельсон, Л. Виготський, С. Архангельський, Є. Голант, Р. Срода, М. Гарунов, О. Євдокимов, П. Підкасистий, В. Сластьонін, Т. Шамова, І. Зимняя та інші.

Серед вітчизняних вчених такою проблематикою займалися В. Буряк, С. Гончаренко, М. Фіцула, З. Слєпкань, В. Ортинський, О. Коновал, Т. Туркот, З. Курлянд, П. Лушин, Є. Заїка, Ю. Атаманчук, О. Королук, К. Пашивкіна та інші.

Проблема організації самостійної роботи студентів та її ефективності на сучасному етапі розвитку вищої освіти в процесі професійної підготовки залишається актуальною.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Мета статті – розглянути підходи до визначення дефініцій «самостійна робота студентів», її види та особливості організації у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Самостійна робота в Законі України «Про вищу освіту» (ст. 50) визначається як форма освітнього процесу у закладах вищої освіти поряд з навчальними заняттями, практичною підготовкою та контрольними заходами [10].

Зміст самостійної роботи студентів конкретної дисципліни визначається навчальною програмою дисципліни, методичними матеріалами, завданнями та вказівками викладача відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в закладі вищої освіти [7].

У фаховій психолого-педагогічній літературі другої половини ХХ–ХХІ століття зустрічаємо різноманітні трактування самостійної роботи студентів, зокрема:

- це форма навчальної діяльності (В. Буряк, І. Зимняя, Ю. Атаманчук, К. Пашивкіна, І. Доброскок, О. Королук);
- це метод навчання і самоосвіти (А. Ковальов, Г. Коджаспірова);
- це види індивідуальної і колективної навчальної діяльності (С. Гончаренко);
- це прийом навчання (П. Гальперін, В. Ягупов);
- це засіб організації та управління самостійною діяльністю студента (С. Гончаренко, П. Підкасистий, М. Скаткін, Т. Шамова, К. Пашивкіна);

- це засіб засвоєння знань, закріплення умінь і навичок (С. Гончаренко).

Наведімо декілька трактувань поняття «самостійна робота студентів» вченими-педагогами.

За визначенням Г. Бірти і Ю. Бургу «самостійна робота – це навчальна діяльність студента, спрямована на вивчення і оволодіння матеріалом навчального предмета без безпосередньої участі викладача» [1, с. 93].

На думку В. Ортинського, «самостійна робота студента є самостійною діяльністю-учінням студента, яку науково-педагогічний працівник планує разом зі студентом, але виконує її студент за завданнями та під методичним керівництвом і контролем науково-педагогічного працівника без його прямої участі» [8, с. 201].

В «Енциклопедії освіти» самостійна робота студентів представлена як «планова індивідуальна або колективна робота студентів, що виконується за завданням і при методичному керівництві викладача, але без його безпосередньої участі» [2, с. 804].

За даними З. Курлянд, самостійна робота студентів у закладі вищої освіти включає види діяльності репродуктивної й розвивальної самостійної роботи, оскільки тільки репродуктивна робота не може бути достатньо ефективною під час формування самостійності як професійної якості особистості, то розвивальна ґрунтується на розумінні суттєвого вміння порівнювати, здійснювати аналіз, синтез та узагальнення, класифікувати, планувати, робити висновки, організовувати свою діяльність [5].

Більшість науковців розглядають самостійну роботу студентів як діяльність студентів. Поряд з діяльністю вживається термін «робота». «Діяльність» містить у собі поняття «робота» як інтегровану частину цілого, як конкретний вид діяльності.

Ми погоджуємося із М. Фіцулою, де вчений називає самостійну роботу «навчально-пізнавальною, при якій різноманітні види індивідуальної і колективної діяльності студентів здійснюються ними на навчальних заняттях або в позааудиторний час за завданнями викладача, під його керівництвом, але без його безпосередньої участі» [13, с.157].

За визначенням В. Сластьоніна, «навчально-пізнавальна діяльність – це спеціально організоване самим учнем або ззовні пізнання з метою оволодіння багатствами культури, накопиченої людством. Її предметним результатом є наукові знання, уміння, навички, форми поведінки і види діяльності, які опановує той, кого навчають. Виховно-розвиваючий результат полягає в інтелектуально-моральному розвитку особистості, придбанні досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-вольового і ціннісного ставлення до навколишнього світу, формування потреби в знаннях і пізнанні як діяльності» [11, с. 376].

Тож, на основі теоретичного підґрунтя та власних спостережень навчально-виховного процесу вищої школи вважаємо, що самостійна робота студентів – це навчально-пізнавальна діяльність студентів, яка здійснюється на навчальних заняттях або в позааудиторний час за завданнями викладача, під його керівництвом, без його безпосередньої участі і сприяє формуванню особистісних та професійних якостей особистості.

Зупинімося докладніше на ознаках самостійної роботи студентів:

- наявність завдання;
- відсутність безпосередньої участі викладача у виконанні завдання;
- опосередковане управління викладачем пізнавальною діяльністю студентів;
- методичне керування викладачем роботою студентів;
- наявність спеціально відведеного часу або здійснення роботи в найзручніший час, вільний від обов'язкових навчальних занять;
- контроль викладачем у процесі і по результату діяльності;
- виконання роботи студентами з метою засвоєння сукупності знань, умінь і навичок і спрямування її на формування самостійності;
- виявлення таких якостей особистості, як активність, самостійність, самоорганізованість, самоконтроль тощо.

Ученими-педагогами (В. Буряком, В. Вяткіним, В. Євдокимовим, Б. Єсіповим, І. Зимньою, Н. Кузьміною, О. Молибогом, П. Підкасистим та іншими) виокремлено зовнішні й внутрішні ознаки самостійної роботи. Представлені нами ознаки відносяться до зовнішніх. А до «внутрішніх процесуальних ознак самостійної роботи належать:

- 1) наявність внутрішніх спонукань і пов'язане з ними усвідомлення мети роботи, що є наслідком правильно організованої навчальної діяльності студентів на занятті;
- 2) наявність у кожному виді самостійної навчальної праці студентів конкретного пізнавального завдання, що передбачає послідовне збільшення кількості знань і їх якісне ускладнення, оволодіння раціональними методиками й прийомами розумової праці, умінням систематично, ритмічно працювати, дотримуватися режиму занять, відкривати для себе нові способи навчальної діяльності;
- 3) активність студентів, яка виявляється у їх розумових, вольових та фізичних зусиллях, спрямованих на досягнення конкретної мети, отримання певних результатів;
- 4) різномірнева структура навчально-пізнавальної діяльності студентів (наявність репродуктивних, наслідувальних і творчих елементів діяльності, організованих у певній послідовності);
- 5) самоорганізація в розподілі навчальних дій у часі, самоконтроль у їх виконанні;
- 6) привласнення студентами програми самостійної діяльності з оволодіння навчальною дисципліною» [4, с.18].

Отже, згідно з таким баченням ознак, самостійна робота студентів охоплює всі види і форми навчально-виховного процесу. За даними науковців, самостійна робота в системі навчання зводиться не тільки до засвоєння студентами знань предметного характеру, а й «націлена на розвиток особистості студента в найбільш широкому сенсі цього слова: 1) розвиток інтелекту; 2) розвиток емоційної сфери; 3) розвиток стійкості до стресів; 4) розвиток упевненості в собі й самоприйняття; 5) розвиток позитивного ставлення до світу; 6) розвиток самостійності, автономності; 7) розвиток мотивації самоактуалізації, самовдосконалення й саморегуляції» [4, с. 19].

У ХХІ столітті проблема самостійної роботи студентів, коли перед освітою ставиться завдання розкриття потенціалу кожної особистості, полягає у формуванні комплексних знань і навичок студента, що дозволяють взаємодіяти в команді й вміти вчитися. Так, за даними The World Economic Forum, нові технології навчання повинні допомогти виховати в юного покоління ті найважливіші навички, які сприятимуть продуктивній участі молоді не тільки в освітньому процесі, а й у соціумі взагалі. Сьогодні визначають три групи найважливіших навичок для студентів [14]:

- 1) фундаментальні знання (грамотність) – це вміння читати, писати й рахувати, наукова грамотність, ІКТ-грамотність, фінансова грамотність, культурна і громадянська грамотність;
- 2) вміння (навички) – це критичне мислення, вирішення проблем, креативність, спілкування, співробітництво;
- 3) персональні (особистісні) якості – це інтелектуальність, ініціативність, цікавість, цілеспрямованість, наполегливість, адаптивність, лідерство, соціальна і культурна обізнаність.

Визначені параметри є основними під час вивчення навчальних дисциплін, які виокремлюють такі види самостійної роботи студента, як слухання лекцій, підготовка та участь у семінарських заняттях, виконання практичних і лабораторних робіт; відпрацювання тем лекцій та семінарських занять, виконання практичних і лабораторних робіт студентами заочної форми навчання; підготовка рефератів і курсових робіт, написання дипломної роботи; підготовка до модульного контролю та іспитів; робота з літературою тощо. Кожен із зазначених видів потребує від студентів наполегливої самостійної праці. Стосовно заочної форми навчання у вишу, можна зауважити, що студенти здебільшого вивчають матеріал самостійно. Для них на початку кожного семестру проводять настановну сесію, під час якої начитують лекції та проводять деякі семінарські, практичні і лабораторні заняття. Студентів заочної форми навчання під час настановної сесії викладачі знайомлять з актуальністю, метою і завданнями вивчення навчальної дисципліни, її місцем, роллю і значенням у

професійній підготовці, визначають загальний обсяг навчальної дисципліни та обсяг розділів і тем на поточний семестр; знайомлять з питаннями, які винесено на іспит чи залік; представляють літературу до кожної теми; розкривають методіку самостійного опрацювання розділів і тем навчальної дисципліни тощо.

Самостійну роботу студентів класифікують за такими критеріями:

1. З огляду на місце і час проведення, характер керування нею з боку викладача і спосіб здійснення контролю за її якістю виокремлюють (за М. Фіцулою):
 - а) самостійну роботу студентів на аудиторних заняттях;
 - б) позааудиторну самостійну роботу (самостійні заняття студентів);
 - в) самостійну роботу під контролем викладача (індивідуальні заняття з викладачем).
2. За рівнем обов'язковості виокремлюють (за М. Фіцулою):
 - а) обов'язкову, окреслену навчальними планами і робочими програмами (виконання домашніх завдань, підготовка до лекцій, практичних робіт та різновиди завдань, які виконуються під час ознайомлювальної, навчальної, виробничої, переддипломної практики; підготовка і захист дипломних та курсових робіт);
 - б) бажану (наукова й дослідницька робота студентів – участь у наукових гуртках, конференціях, підготовка наукових тез, статей, доповідей, рецензування робіт інших студентів тощо);
 - в) добровільну (робота в позааудиторний час, участь у різноманітних конкурсах, олімпіадах, вікторинах, виготовлення наочності, підготовка технічних засобів навчання).
3. З огляду на рівень прояву творчості студентів виокремлюють (за Т. Туркот) [12]:
 - а) репродуктивну самостійну роботу, що здійснюється за певним зразком (розв'язування типових задач, заповнення схем, таблиць, виконання тренувальних завдань, що вимагають осмислення, запам'ятовування і простого відтворення раніше отриманих знань);
 - б) реконструктивну самостійну роботу, яка передбачає слухання і доповнення лекцій викладача, складання планів, конспектів, тез та ін.;
 - в) евристичну самостійну роботу, спрямовану на вирішення проблемних завдань, отримання нової інформації, її структурування і використання в нових ситуаціях (складання опорних конспектів, схем-конспектів, анотацій, побудову технологічних карт, розв'язання творчих завдань);
 - г) дослідницьку самостійну роботу, яка орієнтована на проведення наукових досліджень (експериментування, проектування приладів, макетів, теоретичні дослідження та ін.).

Ефективним засобом формування культури самостійної роботи першокурсників вищу є втілення педагогами принципу вертикальної наступності між середньою й вищою школами. При аналізі основних проблем розвитку сфер діяльності НАПН України розробив пріоритетні напрями досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології на 2018–2020 роки, де простежується наступність навчально-виховного процесу в самостійній діяльності учня/студента: «У початковій і середній освіті, в умовах інформатизації життя, поширення різних доступних форм взаємодії з глобальним колективним штучним інтелектом, крім класичної класно-урочної системи, необхідно теоретично й емпірично обґрунтувати та експериментально апробувати інноваційні форми навчання, що переважно спираються на самостійну контрольовану діяльність учнів, всемірно формувати їх здатність до подальшого самостійного навчання, самоусвідомлення і розвитку своїх індивідуальних обдарувань, здібностей, талантів. Вища освіта повинна набути природної для неї дослідницької, творчо-інноваційної основи з метою кардинального підвищення конкурентоспроможності і привабливості вітчизняної вищої освіти, розвитку її лідерського потенціалу» [9].

На жаль, при впровадженні у реальний навчально-виховний процес новітніх методик навчання і виховання не дають очікуваних результатів, головним чином, через те, що не витримується вимога наступності в навчанні й вихованні при переході з класу в клас, а особливо – зі школи до закладів вищої освіти, коледжів [3, с. 12].

Педагогам вищої школи, які читають студентам на першому році навчання, необхідно враховувати труднощі, що можуть впливати на студента (за В. Ортинським): соціальні (зумовлені зміною місця мешкання, новими умовами життя, особливостями спілкування зі значним колом нових людей, необхідність самостійно вести свій бюджет, влаштовувати власний побут, звикати до нового режиму і розпорядку дня та інше); навчальні (зумовлені новими формами і методами учіння, особливостями організації самостійної роботи, контролю за нею з боку науково-педагогічних працівників); професійні (як правило, виявляються в розчаруванні окремих студентів у своєму професійному виборі).

Для пристосування студентів до умов життя та діяльності у закладах вищої освіти, адаптування до самостійної навчальної роботи педагогічна допомога науково-педагогічних працівників повинна проявлятися в:

- уважному ставленні до студента, який відчуває психологічний дискомфорт, незручність, ніяковість, невпевненість;
- допомозі студентам при оволодінні методами і прийомами навчальної роботи;
- дотриманні спеціальної методики читання лекцій для студентів-першокурсників у перші два-три місяці, поступово збільшуючи структуру і темп;
- навчанні студентів прийомам конспектування лекцій;
- чіткому дозуванню завдання на кожне заняття;
- толерантному контролю й оцінюванню самостійної роботи та ін. [8].

Сьогодні, у зв'язку з розвитком нових методик, таких як змішане навчання, інформаційних технологій і застосування їх в різних галузях, повсякденному житті, самостійна робота студентів уже на першому курсі переходить у систему дистанційного навчання. На думку В. Кухаренка, система дистанційного навчання є найголовнішою складовою університету. Мета розвитку дистанційного навчання в університеті – це, у першу чергу, підвищення якості навчання та мотивації студентів денної та заочної форм навчання з використанням сучасних педагогічних технологій. А також формування у студентів заздалегідь передбачених особистісних та професійних якостей.

«Дистанційне навчання – це керований викладачем діяльнісний процес, який використовує навчальну інформацію, надану для засвоєння й організовану у вигляді дистанційного курсу. Тобто дистанційний курс – це запланована викладачем діяльність для засвоєння структурованої інформації» [6, с. 19].

Дистанційні курси можуть бути розроблені і запроваджені для студентів самим закладом вищої освіти. Так, ліцензійна система Moodle найбільш досконала й поширена в Україні і в світі, Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment – це модульне об'єктно-орієнтоване динамічне навчальне середовище. Студенти також можуть навчатися на масових відкритих онлайн-курсах (МООС – Massive open online course), безкоштовних і доступних для будь-кого без жодних обмежень (Prometheus, EdEra, ВУМ on-line – вітчизняні он-лайн платформи). За умови успішного виконання усіх завдань, студент отримує сертифікат про завершення курсу. Навчатись можна в будь-який час, оскільки навчальні матеріали, тести, форум доступні цілодобово. Для цього тільки потрібний інтернет на смартфоні чи комп'ютері. «Зараз у викладацьких колах дуже активно обговорюється необхідність змінювати загальну практику та враховувати успіхи в інтернет-навчанні нарівні з університетськими, але ситуація поки не зрушила з місця» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2065744-vcimosa-onlajn-bendzamin-franklin-rekomendue.html>).

Підсумовуючи вищевисловлене, зазначимо, що самостійна робота студентів повинна супроводжуватись не тільки науково-методичною допомогою педагога, а й контролем/самоконтролем/взаємоконтролем. Самоконтроль дає можливість студенту критично оцінити свої успіхи й недоліки у вивченні навчального матеріалу, правильно організувати свою роботу, забезпечуючи її систематичність і системність. А також самоконтроль сприяє формуванню ініціативності, дисциплінованості, відповідальності, свідомості, результативності в пізнавальній діяльності та інших особистісних якостей, необхідних майбутньому фахівцю у навчанні та професійній діяльності.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Отже, самостійна робота студентів у системі навчально-виховного процесу вищої школи є визначальним фактором підвищення якості навчання та мотивації студентів денної та заочної форм навчання з використанням сучасних педагогічних технологій і формування у студентів заздалегідь передбачених особистісних та професійних якостей.

Самостійна робота є тим педагогічним явищем, яке постійно розвивається, і це стимулює сучасних дослідників до пошуку нових засобів і прийомів удосконалення змісту і форм самостійної роботи з огляду на професійну специфіку майбутнього фахівця, соціально-психологічну характеристику вікових груп студентства й мінливі чинники організації навчального процесу у вищій школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2014. 142 с.
2. Енциклопедія освіти / редкол.: В. Г. Кремень та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1036 с.
3. Калашник Н. Г., Вертегел В. Л. Самостійна робота – потужний засіб сучасної освіти і виховання : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2005. 326 с.
4. Коновал О. А. та ін. Теорія і практика організації самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів : монографія / за ред. О. А. Коновала. Кривий Ріг : Книжкове вид. Киреевського, 2012. 380 с.
5. Курлянд З. Н., Хмелюк Р. І., Семенова А. В. та ін. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., переробл. і доп. Київ : Знання, 2007. 495 с.
6. Кухаренко В. М., Березенська С. М., Бугайчук К. Л., Олійник Н. Ю., Олійник Т. О., Рибалко О. В., Сиротенко Н. Г., Столяревська А. Л. Теорія та практика змішаного навчання : монографія / за ред. В. М. Кухаренка. Харків : Міськдрук, НТУ «ХП», 2016. 284 с.
7. Лист МОН України від 09.07.2018 р. № 1/9-434 «Щодо рекомендацій з навчально-методичного забезпечення» URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/list-mon-19-434-vid-09072018-roku-shodo-rekomendacij-z-navchalno-metodichnogo-zabezpechennya> (дата звернення: 08.12.2018).
8. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2009. 472 с.
9. План діяльності Національної академії педагогічних наук України на 2018-2020 роки. Додаток № 1 до наказу НАПН України від 16.02.2018 р. № 22 о. д. URL: <http://naps.gov.ua/ua/activities/plans-reports/> (дата звернення: 08.12.2018).
10. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 08.12.2018).
11. Слостенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика : учеб. пособ. / под ред. В. А. Слостенина. Москва : Изд. центр "Академия", 2002. 576 с.
12. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Кондор, 2011. 628 с.
13. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2006. 352 с.
14. 16 якостей і навичок, необхідних студентам XXI століття. URL: <https://innovationhouse.org.ua/statti/16-kachestv-y-navykov-neobhodymyh-studentam-xxi-veka/> (дата звернення: 08.12.2018).